

LA INSERCIÓ DE LA MINORIA HEBREA EN LA FORMACIÓ SOCIAL VALENCIANA

per

José Hinojosa Montalvo

(UNIVERSITAT D'ALACANT)

En el moment actual falten uns paràmetres que permeten enquadrar amb precisió la presència dels jueus en la societat valenciana medieval, ja que tots els que hem estudiat el tema els hem situat en un àmbit marginal i subordinat, tant des de l'òptica religiosa com social, econòmica o política. Aquesta apreciació és igualment vàlida, en bona mesura, per a la resta dels territoris peninsulars. El jueu apareix com un ésser passiu des del punt de vista del procés històric global, que es dedica al préstec o al comerç, que és apedregat a la Setmana Santa, humiliat de mil formes diverses i que, quan els interessos de l'Estat així ho reclamen, és expulsat cap a l'exili. Ni tan sols hi ha una sola línia dedicada en els manuals escolars al judaisme hispànic, amb l'excepció recent de la figura de Maimònides. No és estrany, doncs, que fora de l'àmbit acadèmic encara perduren clixés seculars antijudaics que fan difícil per a molts la comprensió del que va ser realment —o el que interpretem que va ser— la història del judaisme peninsular, quan no és hàbilment manipulada per a finalitats polítiques específiques.

A partir de la utilització d'un determinat tipus de fonts, externes i oficials en la majoria dels casos, hem construït per als regnes cristians peninsulars un món jueu, de personatges passius, marginats i tancats en el món propi, als quals hom els adjudica una presència legítima, però que no tenen més drets que els que els atorguen les lleis específiques de cada regne. El jueu forma part d'una societat minoritària en el si d'una altra societat cristiana majoritària, que imposa les seues normes i que regula estrictament els contactes entre cristians i jueus. Fora del marc estrictament professional aquestes relacions no seran ben vistes pels cercles dels quals emana el poder ideològic, fonamentalment l'Església, i hom tractarà d'evitar qualsevol contacte social. Uns principis semblants als mantinguts pels rabins hebreus en relació amb els cristians o amb els musulmans.

Ningú pot negar que els jueus van constituir el blanc de l'hostilitat de diversos grups socials cristians i que es convertiren en un focus de conflictivitat social. L'antisemitisme o antijudaisme –segons el terme que hom preferisca utilitzar– de la societat cristiana va estar present durant tots aquests segles i va tenir una plasmació legal i ideològica molt extensa, i en els moments de crisi va assolir un gran paroxisme amb la violència i la destrucció de nombroses jueries. Ara bé, si fem cas únicament d'aquestes fonts legals i «oficials», les relacions socials dels jueus amb els cristians no van tenir cap altre camí que el de la segregació i la marginació. Enfront d'aquesta visió, defensada per diversos historiadors, està la d'aquells que idealitzen els enyorats segles medievals i parlen de convivència de les tres cultures: cristians, jueus i musulmans, quan els savis i els erudits de les tres religions es reunien entorn d'Alfons el Savi per elaborar els seus tractats i les gents vivien pacíficament. Aquest panorama tampoc s'adequa al que va ser la realitat històrica, ja que la societat medieval no és una societat tolerant ni permet la total llibertat religiosa de l'individu d'una altra confessió. La tolerància tindrà unes bases econòmiques prou ètiques.

Hom no pot negar que hi ha un sentiment generalitzat d'hostilitat envers el jueu, com tampoc les mesures segregatives i discriminatòries de què va ser objecte aquesta minoria. Però cal tenir present que aquestes disposicions no sempre es van aplicar al peu de la lletra. Multitud de raons, sobretot de tipus pràctic, s'hi oposaven. El fet cert és que el jueu viu immers en un doble sistema social: el seu propi, que no analitzem ací, i el cristià, dominant i majoritari, que l'envolta arreu. L'hebreu ha de lluitar per mantenir les seues senyes d'identitat, per la seua especificitat mental, religiosa i alimentària, i ha de fer-ho davant d'una societat cristiana que, com assenyala A. Toaff, presenta una gran força d'atracció, fet que obligarà el jueu a desenvolupar una gran capacitat d'adaptació per sobreviure.¹ Açò fins avui dia.

El jueu, per tant, necessita relacionar-se amb la societat cristiana, i alhora que tracta de conservar les seues peculiaritats negocia amb les classes dominants el manteniment dels privilegis assolits. Són unes relacions molt més àmplies i variades que hom no podria sospitar si ens atinguérem a llegir les fredes i dures pragmàtiques eclesiàstiques o els acords de les Corts, i que van

¹ Les dues obres de major interès per a analitzar l'ampli ventall de relacions entre jueus i cristians són les de J. M. MONSALVO: *Teoría y evolución de un conflicto social. El antisemitismo en la Corona de Castilla en la Baja Edad Media*, Madrid, 1985; Ariel TOAFF: *Il vino e la carne, Una comunità ebraica nel Medioevo*, Bologna, 1989. També, M. KRIEGL: *Les juifs à la fin du Moyen Age dans l'Europe méditerranéenne*, París, 1979; L. SUÁREZ: *La expulsión de los judíos de España*, Madrid, 1992.

des del sexe i el joc fins a l'atenció mèdica o l'idioma –els jueus utilitzen la mateixa parla que els cristians, mentre que l'hebreu queda com a llengua d'ús religiós–, com a testimoni que l'estructuració real de la societat no sempre coincideix amb la pretesa per la ideologia de les classes dominants.

Més que parlar d'antijudaisme, de segregació o de discriminació, em referiré en aquest estudi als punts de contacte, d'aproximació, de relacions quotidianes que hi va haver entre els jueus i els cristians en el Regne de València; utilitzaré no sols la documentació emanada d'institucions públiques, sinó també la de caràcter privat, com els protocols notariais o judicials, mai amb un afany exhaustiu sinó deixant la porta oberta a noves perspectives i nous punts de vista. Crec que aquesta primera aproximació al tema pot deparar-nos sorpreses interessants i veure de quina manera el judaisme valencià estava perfectament integrat en la formació social de l'època. Potser en una gran jueria com València hi va haver jueus que no eixiren mai del seu barri i que no es relacionaren amb cristians –com en qualsevol *chinatown* nord-americà–, però, en la majoria dels casos, els negocis, el sexe, el joc o l'amistat van crear una xarxa de lligams que fan del jueu alguna cosa més que un simple desconegut sobre el qual descarregar tot tipus de calúmnies i de violències.

La inserció dels jueus en la formació social cristiana

Les idees d'impuresa i d'intocabilitat, definides per Kriegel,² són trets determinants en la creació del model antijueu i serveix de base en les relacions entre les comunitats cristiana i jueva. Algun autor defineix aquests contactes com a «*relaciones de casta*», usant el terme *casta* en sentit ideològic, que concreta els trets de convivència i situa el jueu en la situació d'una minoria marginada.³

Però una cosa és la legislació i els models creats pel grup dominant per marginar el jueu i una altra la realitat de la convivència quotidiana. Mai es va aconseguir –ni tampoc es va posar en pràctica de forma radical– la segregació completa dels jueus. Aquests es troben inserits en una formació social superior, de la qual participen en tots els nivells, des del fiscal i el judicial fins als intercanvis mercantils o a la simple amistat personal. El més difícil és avaluar amb

² M. KRIEGEL: *Les juifs à la fin du Moyen Age*, cit., p. 20.

³ J. M. MONSALVO: *Teoría y evolución de un conflicto social*, cit., p. 195.

precisió aquests intercanvis, variables en el temps i en l'espai, ja que no és el mateix una localitat on els jueus viuen dispersos i barrejats entre els cristians que les aljames que disposen d'un recinte exclusiu i tancat, que propicia la segregació i dificulta les relacions amb els cristians. Hi va haver contactes en l'àmbit de la col·lectivitat, com els fiscals, tot i que van predominar els personals. Quin percentatge de població hebrea o cristiana va mantenir relacions? De quin sexe o de quines edats? Com és obvi, no n'hi ha dades, però tot ens porta a parlar d'un predomini de les relacions entre homes, que són el gros de la població activa i els que tenen llibertat de moviments en el si de la comunitat. L'home fa negocis, viatja, juga, etc., ix més de casa i es relaciona més amb els cristians que la dona, l'àmbit de privacitat de la qual, la llar, la manté més reclosa en els límits de la jueuria. Això no vol dir que no tinga contactes amb els cristians, com a prestamista, prostituta, dida, curandera o en el mercat, però sempre seran menys que els dels homes. I el mateix podem dir dels xiquets, el marc de sociabilitat dels quals no devia traspasar els murs de la jueuria.

D. Romano a l'hora de caracteritzar les relacions dels jueus amb els cristians es refereix a unes variables: igualtat, visible en la «raça», en no existir diferències físiques entre cristians i jueus; comparacions, en el marc de la situació legal, social, econòmica i cultural, on alternen la superioritat, la inferioritat o la variabilitat de jueus i cristians; per últim, la diferència absoluta, especificada per la religió de cada grup.⁴

La inferioritat legal del jueu respecte del cristià la va establir la legislació eclesiàstica i es consolida des del segle XIII, en la qual destaquen quatre punts: el jueu no pot ser funcionari, no pot tenir una superioritat jurídica o moral sobre el cristià; no pot ser metge de cristians; no pot tenir servidors cristians; els hebreus i els cristians han de viure separats en barris propis. Evidentment, una cosa és la teoria i els textos, i una altra prou distinta la realitat històrica, la de la vida diària. És ben sabut que cap d'aquests preceptes es va acomplir íntegrament, tot i que les variables són moltes, en el temps i en l'espai. No entraré en detall en aquests temes, alguns dels quals són ben coneguts, com els funcionaris jueus a la Corona d'Aragó durant el segle XIII, que van tenir, precisament, en el Regne de València alguns dels representants més conspicus.⁵

⁴ D. ROMANO: «Característiques dels jueus en relació amb els cristians en els estats hispànics», *Jornades d'història dels jueus a Catalunya*. Girona, 1990, pp. 9-27. Aquest és l'únic treball que conec on s'analitzen de forma monogràfica les relacions entre els dos grups, tot i que se centra bàsicament a Catalunya.

⁵ D. ROMANO: *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*. Barcelona, 1983; R. I. BUNS: *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*. València, 1987.

si bé a partir de 1283 la seua presència desapareix en aquestes terres. Més estranys degueren ser els casos de cristians esclaus de jueus. En canvi, la separació física del marc de residència entre jueus i cristians no sempre es va dur a terme amb rigorositat i en moltes localitats on els hebreus eren pocs demogràficament era habitual que visqueren i convisqueren dispersos entre la resta de la població. Les autoritats van haver de treballar de valent en algunes ocasions, com a Castelló en les dues primeres dècades del segle xv, per reagrupar la població hebrea en un marc espacial compacte.

Tampoc en el terreny de la medicina s'acompliren les previsions i les imposicions eclesiàstiques, ja que hi hagué arreu metges jueus al servei dels cristians, començant per la mateixa Església i continuant per la monarquia, els municipis i els particulars. El saber científic dels metges jueus prevalia sobre els hipotètics perills que l'ànima del malalt es contagiara de la heretgia judaica. El metge jueu forma part d'una élite entre els mateixos coreligionaris, se sent superior a aquells, ja que la seua presència és indispensable, per la qual cosa gaudeixen de la protecció i de l'acceptació social dels mateixos cristians, i en el Regne de València no he trobat notícies que interferesquen la seua labor, sinó tot el contrari, hi ha un reconeixement als seus mèrits professionals. Un exemple: a la vila d'Elx el 1370 no hi havia metge i, davant la necessitat de disposar d'aquest professional, els jurats acordaren contractar el mestre Hagim, jueu «*metge físich*», del qual es diu que és «*covinent en la dita art*», amb un salari anual de 200 sous, a canvi de residir a Elx, però se li podria rescindir el contracte quan no exercira bé la professió.⁶ Podrien citar-se altres exemples de metges jueus al servei de la municipalitat, tot i que al Regne de València no semblen ser tan abundants com als altres estats peninsulars. Si els coneixements d'un metge jueu i els d'un altre cristià podien ser equiparables, en canvi el sou, com es pot veure a Elx, era molt baix per al jueu, inferior al del cristià. Els magres sous municipals d'aquests metges es completaven amb l'exercici de la medicina a particulars hebreus o cristians, o a institucions religioses, o amb el préstec de diners, com feia a les primeries de 1391 el destacat metge valencià Umer Tahuell.⁷

Alguns degueren gaudir d'un elevat prestigi professional, que els va merèixer l'honor de ser reclamats pel monarca per a exercir la seua professió, com els metges saguntins rabí Alfangí i rabí Samuel, que el 1466 van acudir a

⁶ A.M.E. *Manual de Consells*, 1, fol. 5 r.; J. HINOJOSA: *Los judíos en Elche*, p. 799.

⁷ J. HINOJOSA: *El préstamo judío*, p. 322. Apareix també un altre metge Mossèn Porpoller – o Perpoller – com a prestamista el 1361 i el 1385. El fet, però, no assolía les dimensions d'altres regions, com per exemple, la Úmbria. A. TOAFF: *Il vino e la carne*, cit., p. 268.

la cort, cridats per Joan II perquè guariren el seu fill, l'infant Alfons, malalt del renyó.⁸ La situació legal d'inferioritat, per tant, en el cas del metge jueu quedava per als sermons i els escrits del clergat, que insistien en els perills físics i espirituals que suposaven per al cristià el contacte amb un metge hebreu, però la seua eficàcia en l'àmbit de la vida diària era escassa. No hi ha notícies que l'ús de metges jueus en els municipis valencians fóra contestat o objecte de polèmica.

La situació social de l'hebreu respecte del cristià és d'inferioritat, palesa en diverses facetes, com és l'intent que visquen confinats en barris especials o que no mantinguen contactes amb els cristians. Intent va, com ho demostren les reiterades prohibicions de les autoritats, i són moltes les imbricacions i les connexions entre membres d'ambdues religions, ja que els jueus i els cristians es necessiten mútuament. Ja ho hem vist en l'àmbit de la medicina. D'altres vegades és el nomenament de procuradors cristians per part de jueus, per a les causes més diverses; les més freqüents són la recuperació de deutes en diners o altres béns d'institucions o de particulars cristians a jueus;⁹ la defensa del jueu enfront de qualsevol demanda o plet civil o criminal que poguera sorgir, tant per part de cristians com de jueus o d'autoritats;¹⁰ la comparecència davant batles, peatgers i altres funcionaris reials, com també la defensa de les franquícies del jueu davant d'aquests¹¹; o també la gestió d'operacions comercials i la pre-

⁸ J. HINOJOSA: «Los judíos del reino de Valencia durante el siglo xv», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 3, 1984, p. 174.

⁹ A.R.V. *Protocols*, 2810, 2-5-1386, València. Isac Tahuell, de València, procurador de n'Umer Tahuell, metge, al seu torn, nomena procurador Miquel de Campos, agricultor de Xiva, jurat d'aquell lloc, per recuperar els 100 florins que li devien Joan Vilar, veí del mateix lloc, i Jaume Utiell. Els exemples són relativament freqüents. Per a Castelló de la Plana vegeu J. R. MAGDALENA NOM DE DÉU: *Judíos y cristianos ante la Cort del Justicia de Castellón*. Castelló de la Plana, 1988, p. 67.

¹⁰ Entre els nombrosos exemples d'aquest tipus de procuració, potser la més extesa, podem citar en el A.R.V. *Protocols*, 2810, 9-7-1386, València. Salomó Tetvira i el seu fill Jonà, de València, nomenen procurador Pere Escuder, notari, perquè els defense en qualsevol causa o plet que esperen. El 14-9-1388 Vidal Abeç, Isac Safan, Abraham Pardo i Samuel Safar, de València, nomenen procurador general Bernat Ros, notari, per a qualsevol plet civil o criminal que tinguessen. A.R.V. *Protocols*, 2787, sense fol.

¹¹ A.P.P.V. (Arxiu de Protocols del Colegi del Patriarca de València), *Joan Jorba*, 2103, 17-5-1489. Isdra Alasar, de Saragossa, resident a València, nomena procurador Jafudà Barbut, de Sagunt, perquè comparezca en nom seu davant els batles, els peatgers, etc., i defense les seues mercancies en aquests peatges, a més de les seues franquícies. El mateix dia, aquest jueu havia nomenat també procurador Guillem Navarro, mercader de València, perquè li recupere les robes, les mercaderies i els diners que li devien.

sentació de les franquícies de l'hebreu.¹² Com a tendència general en aquestes relacions cal assenyalar que la majoria dels procuradors cristians són notaris o mercaders, professions d'acord amb les activitats encomanades pels jueus i que exigeixen, generalment, un bon coneixement de les lleis i del món dels intercanvis. No oblidem que el jueu acudeix amb freqüència al notari cristià per redactar els seus contractes, les compra-vides, les procuracions, els censals, les companyies, etc.

A pesar de la seua fidelitat a la Corona, aquesta situa l'hebreu en un pla inferior al cristià quant a l'exercici de les armes. El jueu no forma part de la milícia, fet que no exclou que en alguna ocasió es donen col·laboracions armades, tot i que a títol personal, d'alguns jueus, que donen suport als seus reis. Per exemple, tot i que entra gairebé en l'àmbit de l'anècdota, hi ha el cas de Jacob Avendino, el primer jueu oriolà documentat, que va col·laborar eficaçment amb els cristians en la defensa d'Oriola durant el fracassat alçament mudèjar de 1264. Això li va reportar notables beneficis econòmics en rebre un important patrimoni a la ciutat i terme en els repartiments, i va aparèixer com un dels més destacats membres de l'oligarquia de l'aljama d'Oriola el segle XIII.¹³

Els contactes sexuals entre jueus i cristians

Un altre àmbit de la sociabilitat entre jueus i cristians, en el qual els primers patien una clara situació d'inferioritat, era el de les relacions sexuals entre membres de les dues religions,¹⁴ durament condemnades per part de l'Església ja des dels primers segles del cristianisme. A la Península en el canon 78 del Concili d'Elvira, a començaments del segle IV, era castigat amb la pena d'excomunió el cristià que cometera adulteri amb una jueva o gentil, mentre que en el III Concili de Toledo es prohibeix als jueus que tingueren dones o concubines cristianes. Al llarg de l'edat mitjana des de sínodes i des dels concilis es van llançar tota mena d'anatemes i d'excomunionis per impedir que els

¹² A.M.E. *Protocolos de Berenguer de Quexans*, 7, 3-1-1481. Abrahim Ageme, jueu d'Oriola, nomena procurador Joan Quexans, menor, perquè pugua comprar i vendre en nom seu tota mena de mercaderies i d'olis, com també presentar el privilegi de franquícia que tenia per a la ciutat d'Oriola, i s'estalviava així el pagament dels drets reials corresponents.

¹³ J. TORRES FONTES: *Repartimiento de Orihuela*, Múrcia, 1988.

¹⁴ Recordem que en hebreu no existeix la paraula *religió*. La religió per als jueus abraça un camp més ampli que quan parlem de religió cristiana o musulmana. En la llei, és tan religiós un acte religiós en si, com un acte de costum o de creença.

cristians, els jueus i els musulmans pregueren bagasses o que es mantingueren relacions sexuals entre membres de les altres religions, ja que qualsevol transgressió era castigada amb les penes més dures, com les reservades als pitjors delictes.¹⁵

Els *Furs* de València van recollir aquesta doctrina de l'Església i la van plasmar en les lleis, que condemnaven a ser cremats a la foguera el cristià que jaguera amb una jueva, mentre que si era amb musulmana el càstig era córrer despallats per la ciutat. És un reflex de la diferent concepció i perill que representaven per al cristià l'islam i el judaisme, molt més perillós aquest últim. Aquestes relacions sexuals imbricaven les tres comunitats ètnico-religioses que formaven l'espectre social del regne, i així veiem com els furs disposen que la musulmana que faça adulteri amb cristià o amb jueu seria castigada segons la *sunna*. En el cas que un cristià deixara prenyada una musulmana no podrà ser venuda a un jueu fins que no haja infantat, i si ho fa perd la mora i ha de donar a la cort el seu preu. El fill que naixia d'unes relacions de cristià amb jueva o amb musulmana havia de ser batejat, cosa que no sempre s'acomplia. Chabret recull la notícia d'un jueu que va mantenir relacions sexuals amb una cristiana, dida de Tomàs Vives, de la qual va tenir un fill, que era cuidat pels avis jueus, ja que tant l'hebreu com la cristiana van fugir, aquesta a València.¹⁶ Una legislació molt més breu, clara i concisa que la d'altres estats, amb l'única finalitat d'impedir qualsevol contacte sexual entre membres de les tres religions. No oblidem, però, que els jueus i els musulmans disposaven d'unes lleis semblants respecte de l'«altre». Aquestes disposicions sobre la sexualitat s'adeqüen, segons l'opinió de Kriegel, a la situació de casta, aplicada al grup jueu, i protegeixen les dones de la classe superior de qualsevol contacte amb un membre de llinatge inferior o corromput, cosa que implica l'explotació de les dones de la casta inferior i la defensa de la virtut de les dones cristianes, i per això se'ls prohibeix entrar a les jueries o a les cases dels jueus.¹⁷ La impressió, però, és

¹⁵ A. TOAFF: *Il vino e la carne*, cit., p. 18. Els estatuts de Perúgia de 1342 o 1523 preveuen les mateixes condenes per als cristians que mantingueren relacions sexuals amb hebrees o de jueus amb cristianes que trobem a la València medieval o a altres ciutats de les corones de Castella i d'Aragó, testimoni de la política coherent de prohibicions de les autoritats cristianes.

¹⁶ A. CHABRET: *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, II. Barcelona, 1888, p. 340, nota 2. Recull algunes notícies de l'Arxiu de la Corona d'Aragó referents a contactes carnals entre jueus saguntins i cristians. Diu: «Item, que un juheu à conegut carnalment a una christiana, dida d'En Thomàs Vives, e és fuit, e lo pare e la mare del juheu nodreyen com juheu son fill que-l dit juheu hac de la dida christiana, e la christiana és fuita, e dien que és en València».

¹⁷ M. KRIEGL: *Les juifs a la fin du Moyen Age*, cit., p. 47-49.

que les realitats quotidianes eren molt menys rígides que el que pretenien les lleis. A Sagunt el s. XIV era públic i notori que a la jueria hi havia jueus que tenien criades cristianes, que els feien les faenes domèstiques, menjaven i bevien amb els seus senyors, a més de servir-los de dida per als seus fills i dormir en les seues cases.¹⁸ Tampoc hem d'oblidar que els jueus eren considerats com a éssers impurs, pecadors incapaços de reconèixer el veritable Messies, i calia extremar les precaucions per evitar qualsevol contacte amb ells, des de l'alimentació fins al sexe.

Sorpren l'escàs percentatge de delictes sexuals documentats entre els jueus de la ciutat de València —els més ben coneguts— en la relació amb cristians/es. Així, de la prostitució jueva a penes ens han arribat notícies, tot i que no hi ha cap dubte de la seua existència. Els jueus, a l'igual que els musulmans, tenien vedat l'accés al bordell de València i des de 1311 Jaume II va prohibir qualsevol contacte entre membres de les tres religions en l'esmentat recinte de la capital, disposició que el 1312 es va ampliar a la resta del regne, amb càstigs per als transgressors que podien arribar a l'assotament públic i, fins i tot, a la pena de mort,¹⁹ com va tenir lloc a València el 1388 amb un jueu que havia jagut amb una cristiana,²⁰ si bé el més habitual era la commutació per una elevada composició pecuniària o el desterrament de la localitat.²¹

La prostitució jueva a València es reduiria fonamentalment a l'àmbit de la jueria, amb un enfonsament total en el segle XV en desaparèixer l'aljama jueva. Precisament una transgressió judicial ens informa de l'exercici d'aquesta entre els cristians, fora de l'àmbit específicament jueu de la ciutat. El 1377 el batle general va obligar dues «judies peccadrius» de la ciutat de València, Mira i Bellida, a recloure's a la jueria i a no eixir del terme de la ciutat durant un any, sota pena de 20 morabatins o 50 assots.²² Cal pensar en altres prostitutes jueves

¹⁸ A. CHABRET: *Sagunto, cit.*, p. 340, nota 2: «Item, que en la juheria ha juheus que tenen cristianes per serventes dels dits juheus, e-ls fan les faenes de casa, e menjen e beuen ab ells, e-ls nodrexen infants així com a dides, e jahen en les cases dels dits juheus».

¹⁹ *Aureum Opus Regalium Privilegiorum civitatis et Regni Valentiae*, València, 1515; reed. Anubar, València, 1972, p. 162, fol. LI; Mª Carmen PERIS: «La prostitució valenciana en la segona mitad del segle XIV», *Revista d'Història Medieval*, 1, 1990, p. 185; P. PÉREZ GARCÍA: *La comparsa de los malhechores. Valencia, 1479-1518*. València, 1990.

²⁰ A.R.V. *Mestre Racional*, 5980, fol. 96 r. El mestre racional abona 5 sous a Joan Torrella, saig de la cort, per l'execució del jueu esmentat.

²¹ A. CHABRET: *Sagunto, cit.*, II, p. 340, nota 2. «item, que II juheus del loch seyen carnalment ab cristianes, e és-ne fama».

²² A.R.V. *Batlia, apèndix 127*, sense fol. 3-7-1377. J. HINOJOSA «La comunidad hebrea en Valencia: del esplendor a la nada», *Saitabi*, XXXI, 1981, p. 70.

que mai van ser detingudes i van poder exercir clandestinament l'ofici a la ciutat cristiana, però de moment no en tenim més dades.

Hi ha una altra forma de prostitució, també encoberta, però no exercida per professionals, en la qual a través de l'alcauoteria i fent regals a les dones participants s'aconseguia la seua participació en aquest negoci de la carn, com veiem en el perdó atorgat el 1374 per l'infant Joan a favor de Salziella, una jueva de Castelló de la Plana, que va ser acusada de vendre joies a certes joves servents de la vila a canvi de blat i ordi, alhora que amb la paraula convencia, amb enganys, algunes d'aquestes dones a copular amb homes.²³ És un testimoni aïllat d'una altra forma de relació sexual entre ambdues comunitats.

No són moltes les referències a la presència clandestina de jueus al bordell de València, si hem de refiar-nos dels quaderns de multes que es conserven del justícia de València o d'altres justícies locals, ni tampoc les de jueus que jauen amb cristiana. Són casos aïllats, com el de Çulema Abinçulana, jueva de Xàtiva, que va ser sorprès amb Maria, conversa cristiana, en el real de la vila, i va obtenir el perdó reial a canvi de l'elevada suma de 15.000 sous. S'hi incloua també el seu germà Ismael.²⁴ O Abraham Abú, jueu valencià, que el 1378 va ser difamat de voler mantenir contactes sexuals amb una prostituta local,²⁵ per la qual cosa va ser condemnat pel governador a una multa de 2.200 sous.

En ocasions es recorria al servei d'algun cristià, que feia d'alcauot, amb la finalitat de consumir aquestes relacions, com Benvenist Albert, que el 1388 va permetre que a sa casa fornicaren un jueu i una cristiana, i va ser multat tan sols amb 55 sous,²⁶ quantitat que contrasta amb les grans sumes a què eren condemnats els jueus quan transgredien aquestes normes.

Sembla, doncs, que els contactes sexuals entre jueus i musulmanes, encara que n'hi hagué al marge de la legalitat, no van constituir un problema a la València de la baixa edat mitjana, com ho demostra el fet que ni les lleis, les Corts o les actes municipals se'n preocupen. Tan sols he trobat la notícia de 1289 en què l'infant Alfons va disposar que es fera observar als mudèjars de Xàtiva l'ordenança donada per Rodrigo Jiménez de Luna, procurador general del regne, sobre les relacions adúlteres entre cristians i jueus i entre els jueus i moros de Xàtiva, però no sabem les raons que portaren a combatre aquesta suposada promiscuïtat.²⁷

²³ A.C.A. C, *reg.* 1689, fol. 102 r-v. 19-1-1374.

²⁴ A.C.A. C, *reg.* 12, fol. 23 r.

²⁵ A.R.V. *Mestre racional*, 5970, fol. 30 r.

²⁶ A.R.V. *Mestre racional*, 5980, fol. 27 v.

²⁷ A.C.A. C, *reg.* 61, fol. 101 v.

Els anys finals del segle XIV i el XV sols he trobat un cas de delictes sexuals, el protagonitzat per la jueva Bellideta, que el 1395 va ser acusada de jaure al seu retorn de Terol en el lloc de Barraques amb el veí d'aquesta ciutat Joan Roca, tot i que no es va poder provar que fos cert, ja que sols es comptava amb la confessió de la jove, menor d'edat, que va dir que havia estat violada per l'esmentat individu. Gràcies a la mediació d'alguns amics davant les autoritats va aconseguir que sols fos castigada amb una multa de 165 sous.²⁸

La justícia local o reial s'encarregava de punir els transgressors, que no degueren ser molts, o va tenir l'habilitat suficient per burlar els custodis de la llei. Aquest relatiu silenci de les fonts contrasta amb l'opinió d'A. Toaff sobre els contactes sexuals de jueus i cristians a Itàlia, que els considera molt estesos i acceptats com a normals per la societat cristiana.²⁹

El joc com a marc de sociabilitat

Durant els segles de la baixa edat mitjana els valencians, sense discriminació de credos, van tenir autèntica passió pel joc. L'abundància de temps lliure, l'excel·lent infraestructura de nombroses cases de joc i la connivència de la justícia urbana van fer prosperar el joc a la València del Quatrecent, llavors una de les ciutats més pròsperes i poblades de la Mediterrània.³⁰ La situació és semblant en tot el regne, on qualsevol població amb entitat té una tafureria amb les taules per al joc, font, al seu torn, d'ingressos per al municipi o per al senyor.

A l'igual que amb la prostitució, les autoritats havien emprès campanyes per acabar amb el joc il·lícit des de temps de Jaume II, amb notables avanços en temps de Martí l'Humà i la reina Maria, esposa i lloctinent general d'Alfons el Magnànim. Això no va ser obstacle perquè els valencians continuaren jugant amb passió, i la tipologia dels delictes reprimits pel justícia civil de València mostra que entre 1479 i 1518 quasi la quarta part d'aquests derivava del joc i de les apostes. En el perfil sòcio-professional dels inculpats en aquestes dates no apareixen jueus, fet normal si tenim en compte que llavors la seua presència en

²⁸ A.R.V. *Mestre racional*, 4015, fol. 6 r.

²⁹ A. TOAFF: *Il vino e la carne*, cit., p. 18. Compareu els 34 casos de delictes sexuals localitzats a la Toscana del Quatrecent amb l'absència, pràcticament, en el Regne de València en aquest mateix segle.

³⁰ P. PÉREZ GARCÍA: *La comparsa de los malhechores*, cit., ps. 83-95.

la capital del regne era testimonial, bàsicament gent de pas que venia a resoldre negocis.

Un segle abans, quan la juevia de València estava en ple esplendor, la situació era molt diferent, i els jueus practicaven el joc amb tanta intensitat com els cristians o els mudèjars. En principi, cal recordar que la separació ètnico-religiosa afectava també els tres col·lectius en l'àmbit del joc, i cada comunitat disposava de la pròpia tafureria per jugar, i a més era vedat l'accés als membres de les altres religions. Però no és el joc jueu en si el que ens interessa, sinó les seues implicacions amb la societat cristiana en la qual es troba immers.

En efecte, ja per principi els jueus no podien jugar a tot el que vulgueren, sinó al que ordenaven els cristians. Les normes relatives al joc afectaven tot el municipi, i fins i tot en ocasions tot el regne, sense fer distincions religioses, ja que les autoritats consideraven que la pràctica del joc il·lícit era perjudicial per a tots. D'altra banda, a la justícia local aquesta repressió del joc li venia molt bé per augmentar els ingressos i per intervenir en un àmbit, el de la juevia, que quedava fora de les seues competències jurisdiccionals, pertanyents al batle. Les multes per practicar el joc il·legal —no massa altes i variables en les sumes pagades— revelen que la pràctica del joc estava molt estesa en les aljames valencianes. A la ciutat de València, d'on se n'han conservat més notícies, veiem que les «*calònies de joc*» són, de forma global, les més nombroses, sempre per contravenir les ordenances de jocs prohibits. Entre 1377 i 1391 —amb les llacunes de 1380 i 1386— s'han documentat 35 multes a jueus per aquestes pràctiques il·legals;³¹ el joc de la gresca és el més practicat, i el 1381 el mestre racional va fer un ban per la juevia en la qual prohibia que cap jueu jugara d'amagat a la gresca o altre joc. Es jugava amb un dau d'os amb punts. No hem d'oblidar tampoc que, a pesar de les prohibicions, la tafureria de la juevia era un local on acudien sovint els cristians a jugar i que eren multats pel justícia quan eren sorpresos en tal acte.

Però el joc no quedava reduït a un únic local, sinó que s'escampava pels més diversos mars urbans de les poblacions, en particular pels espais oberts, les places, els llocs de reunió i de contacte entre tots els habitants del lloc. A Elx, per exemple, el 1380 van sorgir friccions entre Mayr Arotí i Pau Maella, Berenguer d'Arill i altres cristians mentre jugaven a la plaça de la vila, per la qual cosa el Consell, per evitar nous problemes entre ambdues comunitats, va prohibir que els jueus i els cristians jugaren als daus, a «*gresca ni a taules*» a la plaça o en un altre lloc del recinte cristià, sota multa de 60 sous. El regent de la batlia insisteix davant els jurats en què els jueus són molt malparlers, en parti-

³¹ J. HINOJOSA: *La comunidad hebrea en Valencia*, cit., p. 69.

cular Mayr, «*qui és larch parler*», la conducta del qual va ser retreta pels jurats. El joc es continuaria practicant a la tafureria.³²

La pràctica del joc esdevé, per tant, un vehicle de sociabilitat i de contacte entre el jueu i el cristià. Seria interessant saber quins d'aquests eren o tenien fama de ser millors jugadors. Les cartes i els daus fan furor entre els jueus, i no sols entre els pobres o els més desfavorits de l'aljama, sinó entre tots els grups socials, i posava en perill no sols la moral comunal i religiosa, sinó també el patrimoni i la convivència, com hem vist en el cas il·licità. En definitiva, doncs, hi ha una convivència entre jueus i cristians en el joc quotidià, a pesar de la repressió, sense que puguem quantificar-la ni valorar-la amb exactitud, a causa de l'aïllament de les notícies conservades.

Les econòmiques, unes relacions variables

Econòmicament les relacions entre jueu i cristià es mouen en un pla de variabilitat, segons assenyala D. Romano. Si ens referim a l'àrea fiscal, veiem que el jueu està en una situació d'inferioritat amb relació al cristià, que paga menys. Els reis són els principals beneficiaris dels tributs jueus (la frase «*nostre cofre e tresor*» amb la qual es designava els jueus no és una afirmació gratuïta), tot i que sovint també les rendes de les aljames beneficien els protegits de la corona. I no oblidem que als tributs ordinaris s'afegien els subsidis extraordinaris sol·licitats pels monarques per les més diverses raons i amb una freqüència que les aljames consideraven excessiva, cosa que les posava en difícil situació financera en més d'una ocasió. El jueu, que mancava de representació política en qualsevol organisme del regne, no tenia més opció que pagar o, com a màxim, negociar amb el rei una rebaixa de la quantitat sol·licitada, si aquesta era molt alta.

Els contactes més intensos entre hebreus i cristians es produeixen en l'àmbit mercantil, en un pla d'igualtat o fins i tot de superioritat. Pensem, per exemple, en la pràctica del préstec de diners amb interès, en la qual el cristià és la clientela bàsica del prestamista jueu. Els deutes jueus, que van tenir atrapats molts cristians en les xarxes d'aquests prestamistes jueus, van ser un dels principals vehicles de l'antisemitisme entre les masses populars cristianes.

També en l'esfera de la circulació destaca una altra professió en la qual els jueus es van relacionar intensament amb els cristians, i que va posar de

³² J. HINOJOSA: *Los judíos en Elche durante la Baja Edad Media*, p. 795.

manifest la seua habilitat i capacitat, com és la de corredors, de *coll* o d'*orella*, i van actuar com a intermediaris en operacions mercantils i financeres. Tot i que no va assolir el caràcter de monopoli,³³ el seu nombre va ser molt alt en les més importants jueries valencianes, i a València, per exemple, el 1315 hi havia, almenys, 43 jueus corredors, xifra possiblement superior a la dels corredors cristians. Com apunta Kriegel, la seua qualitat d'espectador, estranger i íntimament present alhora, fa d'aquests uns excel·lents intermediaris en el pla econòmic. Aquesta habilitat i competència va despertar freqüentment l'hostilitat dels cristians envers aquells, i ja el 1286 els corredors jueus de València se'n queixaren al monarca perquè les autoritats de la ciutat els dificultaven l'exercici de la professió, per això Alfons III va ordenar al justícia i als jurats que no els molestassen en el treball.³⁴ Tot i que la butlla de Benet XIII els va prohibir l'exercici de la professió, Alfons el Magnànim els ho va autoritzar novament el 1419. Però l'exercici de la professió va continuar despertant recels entre els corredors cristians, que veien en els hebreus uns perillosos competidors, per la qual cosa, aprofitant alguns fraus i irregularitats comeses per aquests, el Consell de Castelló va prohibir el 1488 els tractes mercantils dels cristians fets a través de corredors jueus.³⁵ Usurers i corredors formen part de l'estereotip encunyat del jueu i són arguments que alimenten l'antisemitisme.

Però moltes vegades les relacions s'estableixen en pla d'igualtat, i no és estrany veure la creació de petites societats mixtes, de jueu i cristià, per a arrendar algun impost municipal, com la formada el 1281 per David i Vidal Astruch amb Giner En Baça i G. de Vernet, notaris de València, per arrendar el monopoli de les actes de la ciutat i del seu terme,³⁶ o el 1377 Natan Tahuell, metge, que es queda, junt amb Na Brugonera, viuda de Pons Despons, la cisa i l'impost de la carn i del vi jueus de València.³⁷

No hi ha separació a l'hora de comprar i vendre béns i productes entre jueus i cristians. Ja el 13 d'abril de 1261 Jaume I va confirmar als jueus de la

³³ M. KRIEGL: *Les juifs a la fin du Moyen Age*, cit., p. 86.

³⁴ A.C.A. C, reg. 63, fol. 43 r.

³⁵ J.R. MAGDALENA NÓM DE DÉU: *Nuevos datos sobre la aljama judía de Castellón*, p. 202. Les raons al·legades pels jurats castellonencs eren que aquest tracte era contrari a la llei divina, pernicios per al bé públic, a més d'estar comprovat el mal ús que els jueus feien de la professió, i recordar així mateix l'existència de corredors cristians, per als quals aquesta disposició constituïa, sens dubte, la possibilitat de recuperar un terreny perdut.

³⁶ A.C.A. C, reg. 50, fol. 121 v. J. HINOJOSA: «Los judíos valencianos durante la época de las Vísperas Sicilianas (1276-1336)», *XI Congreso di Storia della Corona d'Aragona*. Palerm, 1984, p. 206.

³⁷ J. HINOJOSA: «Actividades judías en la Valencia del siglo XIV», *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*. Madrid, 1985, p. 1564.

ciutat i del Regne de València les compres que hagueren fet a cavallers, a clergues i a d'altres habitants del regne, de camps, rafals, vinyes, jardins i cases, sempre que estigueren d'acord amb els furs.³⁸ El 19 d'abril de 1286 Pere el Gran va donar un privilegi que autoritzava els jueus valencians a fer compres i vendes amb els cristians de blat, vi i altres mercaderies.³⁹ Per tant, aquestes relacions estaven clarament garantides per la llei i pels privilegis de la corona, i durant aquests segles es van desenvolupar amb plena normalitat; afectaven l'àmbit de les compres i vendes i van crear un marc de convivència i de relacions amistoses entre els dos grups. Un breu repàs per alguns protocols notariais de l'any 1386 a València ens mostra de quina manera els jueus compren preferentment als cristians vi —que forma part de la dieta jueva—, merceria, seda i llana —que destinarien als tallers artesans de la jueria—, tonyina, oli i, sobretot, teles i draps de diverses qualitats (fustanes, bagadells, brodats, lli), destinats a la revenda als seus coreligionaris.

Per la seua part, els jueus compren i comercien de forma regular amb els cristians. A tall d'exemple, la companyia comercial formada a finals del segle xv entre Jacob Toledano i Salamó Saporta, de Sagunt, que a l'hora de repassar els deutes pendents es va trobar amb un total de 27 deutors, dels quals 22 eren cristians. A Castelló de la Plana, el segle xv, els jueus venen als cristians productes agrícoles, sobretot cereals (blat, ordi i civada), articles tèxtils, en teles i confeccionats, ferreteria, joies i ramat, i en menor mesura terres.⁴⁰ Els principals clients eren agricultors, modestos artesans i menestrals, l'activitat dels quals abraçava una àrea que anava des d'Albocàcer fins a Càrcer, amb el gros de la clientela procedent de la Plana Baixa.

Les relacions en l'àmbit de l'artesania entre jueus i cristians mostren nivells de variabilitat. D'una banda, i des d'un punt de vista teòric, les lleis tractaran en ocasions d'impedir als hebreus l'exercici de diverses professions, confinant-los a un pla d'inferioritat respecte del cristià. La inhabilitació professional jueva a penes es va donar en el Regne de València, i el moment de major tensió va ser quan Benet XIII va promulgar la famosa butlla —trassumpte de les

³⁸ A.C.A. C, reg. 11, fol. 202 v. J. REGNE, *The Jews*: p. 26-27, núm. 141. Un exemple d'aquestes compres el tenim el 9-4-1261 quan Jaume I confirma a Vives, fill de Jucef Abenvives, i a Faque, fill de Jucef Abentuyagna, de València, la venda que els va fer Martí Sanchis de Loris, cavaller, i la seua dona Maria, per 2.700 sous d'unes cases, vinyes, jardins i tota l'heretat situada a Malilla, amb el dret a disposar-ne, excepte en benefici de cavallers i eclesiàstics. A.C.A. C, reg. 11, fol. 199 v. J. REGNE, *The Jews*: núm. 140.

³⁹ A.C.A. C, reg. 66, fol. 47 r. J. REGNE, *The Jews*, p. 279, núm. 1.530.

⁴⁰ J.R. MAGDALENA NOM DE DÉU: *Judíos y cristianos ante la Cort del Justicia*, cit., pp. 73-75.

lleis d'Ayllón per a la corona d'Aragó—, per la qual s'excloïa els jueus de gairebé totes les professions exercides. Si s'hagués posat en pràctica amb rigor hagués suposat l'asfíxia de les aljames. No va ser així i una vegada més la realitat quotidiana s'imposava al legislador.

L'artesà jueu era, generalment, un bon professional, el producte acabat del qual era objecte d'intensa demanda pels clients cristians, i generava d'aquesta manera la desconfiança i la irritació de l'artesà cristià, que veia en l'hebreu un perillós competidor, al qual calia eliminar, o almenys obstaculitzar, en l'exercici del seu treball. L'hebreu se situa, per tant, en ocasions i en alguns oficis, en un pla laboral superior al cristià. Habitualment no hi ha recels entre ambdues comunitats, perquè els cristians consideren que els oficis exercits pels jueus no són dignes ni generen poder. Però quan sorgeixen les tensions i les contradiccions que aquesta coincidència d'activitats generava en el si de la formació social es resolien mitjançant mesures discriminatòries i segregatòries contra els jueus. Així, a València, poc abans de l'assalt a la juderia el 1391 els majorals del gremi de sastres van protestar davant els jurats perquè l'activitat dels seus col·legues jueus havia sobrepassat els límits de la juderia, i eren molt nombrosos els clients cristians. Se'ls acusava també de fer donatius al batle i a altres «grans hòmens» a l'objecte de tenir la justícia de la seua part.⁴¹ També a Sogorb el 1433 el Consell prohibeix que els jueus i els musulmans exercesquen com a teixidors, ni que els teixidors, els bataners ni els tintorers filen la llana dels infidels o accepten els seus draps.⁴² Però fora d'aquestes excepcions, amb les quals hom busca sobretot segregar, apartar a ambdues comunitats i eliminar la competència laboral del jueu —o mudèjar—, els contactes professionals entre jueus i cristians no van ser un problema greu i va prevaler la convivència sobre la prohibició.

No hi hagué entrebancs visibles que separaren aquests contactes entre jueus i cristians, que assoleixen associacions tan curioses com la que el 1473 van formar fra Joan, ermità de la Magdalena, de Castelló, Ramon Canet, veï de Lluçena, i Abraham Vives, rabí de l'aljama castellanenca, per a buscar tresors i metalls, per a la qual van sol·licitar i van obtenir del batle general del regne el permís corresponent. O la participació de cristians en les lluites internes que afectaven els jueus, com els que ho van fer el 1433 en el bàndol d'Abraham i

⁴¹ E. VIDAL: *Valencia en la época de Juan I*, p. 52; J. HINOJOSA, *Actividades judías en la Valencia del siglo XIV*, p. 1.560.

⁴² J. HINOJOSA: «El trabajo mudèjar en la Valencia medieval», *Actas del VI Simposio Internacional de Mudejarismo*. Terol, 1993, en premsa.

Samuel Agí, enfrontats a Jafudà Maymó, Salamó Tarfon i diversos moros de Sagunt. Un excel·lent exemple de com les solidaritats de grup estaven per damunt de les diferències religioses.

Jueus i mudèjars: dues minories en contacte

El Regne de València en els segles medievals no forma una unitat ètnico-religiosa, sinó que al seu si conviuen, junt a la majoria cristiana dominant, musulmans i jueus, cosa que implica, al seu torn, l'existència d'uns contactes entre les dues minories religioses. Aquests contactes tenen una limitació geogràfica i es donen bàsicament en aquelles localitats en què cohabitaven jueus i mudèjars, que solen coincidir en la majoria dels casos. D'altres vegades, la mobilitat dels jueus en els negocis els posa en contacte amb mudèjars d'altres poblacions o comarques distintes a les de les seues jueries d'origen.

No s'ha fet cap estudi sobre aquestes relacions i tot fa pensar que jueus i moros es relacionaven sobretot per raons econòmiques. Sabem que els platers saguntins, de merescut prestigi, venien els seus articles «*de sotil llei*» per les moreries veïnes, fet que va motivar que el 1442 foren objecte de maltractament, possiblement per la irritació dels cristians a causa de la competència professional que despertaven els jueus. Davant el perill, els jueus es van posar d'acord per suspendre les vendes de plata en aquestes moreries o altres llocs si la plata no portava la marca de València i si l'unça no era valorada a dotze rals, esperant que els platers jueus de Castelló, de Borriana i d'altres viles donaren suport a aquesta decisió, alhora que sol·licitaven protecció al batle general, que va dictar les mesures corresponents.⁴³ Com en altres casos, l'atac als jueus tenia unes clares raons econòmiques, i no pas religioses. Els jueus saguntins mostren un gran dinamisme en el treball, que s'estenia per la mateixa comarca i per les veïnes, i el 1473 el batle general ordenava al de Sagunt que fera un pregó per autoritzar als jueus i als moros de la vila a anar a Petrés i poder comerciar amb els seus veïns mudèjars, a pesar de la prohibició dels jurats saguntins en sentit contrari.

Les relacions entre jueus i moros abraçaven els àmbits més diversos, de vegades insospitats o insòlits. Així, el 1477 veiem a Vila-real a un carnisser musulmà que manipula carn per als jueus, arran d'un incident sorgit després

⁴³ A.R.V., *Batlia*, 1149, fol. 150 v.

d'haver-se untat amb greix de porc un quart de vaca propietat d'un jueu, de la qual cosa s'excusava el carnisser dient que no sabia res del fet.⁴⁴ O l'associació per a buscar tresors i jaciments de minerals a la Pobla Tornesa i a Benicasim que el 1473 formen Salamó Zalmatic, de Xàtiva, amb Acèn Çatim, moro de Betxí.⁴⁵

A l'igual que els cristians, també els mudèjars van recórrer al préstec jueu, en proporció impossible de quantificar de moment. Sabem això per les cancel·lacions de deutes, com va fer el 1372 Jafudà Aborrabe, de Xàtiva, davant el notari, el qual va reconèixer que Açe Maruan, de la moreria local, li va pagar el que li devia, tant de capital com d'interès, de la suma que li va prestar;⁴⁶ o bé per les reclamacions d'impagats efectuades davant les autoritats, com l'ordre donada el 1425 pel batle general a l'almí de la Serra d'Eslida perquè obligara els seus moros a pagar els 1.000 sous deguts a Jamila, jueva saguntina, alhora que recomanava que no tingueren lloc pràctiques usuràries. D'altres vegades els mudèjars sol·liciten del batle una moratòria en el pagament d'aquests deutes, quan passen per dificultats econòmiques, com s'esdevingué el 1339 amb els moros de Bunyol i de la Foia, deutors de grans sumes de diners a jueus valencians.⁴⁷

El més interessant, però, és veure que els jueus no eren els únics prestamistes de la societat valenciana. Ho van ser els cristians i també els mudèjars, als quals acudien els jueus en moments de necessitat econòmica, faceta desconeguda fins ara i que reflecteix les fortes interconnexions que hi havia entre els cristians, els moros i els jueus valencians. El cas més interessant es dona a Sagorb i el coneixem gràcies a una «*responso*» del famós rabí Ishaq ben Siset Perfet, de data anterior a 1391 però sense precisar. Per aquesta resposta sabem que l'aljama sogorbina tenia necessitat de demanar un préstec als moros de la localitat per recuperar els ornaments preciosos del Séfer-Toràh (rotllo del Pentateuc), que estava empenyorat. Hi hagué alguns jueus que es negaven a contraure un deute amb els mudèjars, per la qual cosa l'aljama els va comminar a pagar en el termini d'un any, sota pena d'excomunió (*herem*); altres al·legaven que contribuïen amb llarguesa als impostos comunitaris i es negaven a pagar.

⁴⁴ A.R.V. *Batlia*, 1155, fol. 770 r.

⁴⁵ A.R.V. *Batlia*, 1155, fol. 78 r.

⁴⁶ A.R.V. *Protocols de Guerau Vidal*, 2354, s. fol. 10-10-1372.

⁴⁷ A.R.V. *Real*, 677, fol. 71 v. Als esmentats deutes jueus s'afegeix el pagament dels tributs reials, raó per la qual sol·liciten el sobreseïment. Aquestes són les úniques dades conegudes, ja que la carta s'interromp.

El batle general, per la seua part, va ordenar que s'anul·lara l'*herem*, tot i que no coneixem la resposta de Perfet.⁴⁸

En l'àmbit de les relacions merament personals podem assenyalar l'existència d'esclaus moros al servei de jueus valencians, mal coneguda, però que degué assolir prou difusió en la segona meitat del segle XIII, quan les revoltes mudèjars van posar en circulació en el mercat valencià un elevat nombre de captius. Els furs disposaven que el musulmà esclau de jueu podia recobrar la llibertat si es convertia al cristianisme, fet que prompte es va convertir en una font d'abusos. Per remeiar-ho, i atès que el propietari jueu era lesionat econòmicament en perdre l'import de la compra, Pere III el 17 d'agost de 1277, atenent les queixes d'una delegació de comunitats jueves dels seus regnes, que es queixaven perquè molts esclaus moros de jueus, amb ignorància d'aquests, es convertien per aconseguir la llibertat sense indemnització, va disposar que el propietari jueu rebés 12 morabatins d'or alfonsins per cada esclau que volgués convertir-se, segons el dictamen dels experts en dret, els quals decideixen la legitimitat del rescat quan l'esclau no està adoctrinat en la fe catòlica.⁴⁹ De vegades un moro podia ser deixat com a penyora d'un jueu en satisfacció d'un deute, que és el que va fer el 1479 Alí Cortés, moro de Pedrola, amb un fill seu, lliurat a Saçón Homar, jueu de Xàtiva, després de rebre'n permís del batle general del regne.⁵⁰ La pobresa i la necessitat o els deutes poden ser utilitzats com arma de pressió que forçara un moro a col·locar-se a treballar a casa d'un jueu, com va fer Homer Amet Abdulcarim, de Beniarjó, que va entrar com a treballador al servei de Salomó d'Estella, jueu de Gandia, al qual devia 19 sous.⁵¹

Tot i que les relacions entre jueus i moros van ser en general sense problemes, no faltaren les friccions entre ambdós grups, però no per qüestions religioses, sinó de matís econòmic, generalment deutes, que es resolien davant el tribunal del batle general. Un parell d'exemples. El 1474 Vidal Comte, de Sagunt, tenia algunes peces de roba de diversos mudèjars de Suera, i aquests l'instaven a què acudira a aquell lloc per fer comptes, però el batle general, que no considerava oportú el viatge del jueu, potser per temor a violències, va disposar que les diferències es resolgueren a la seua cort.⁵² També a la cort de la

⁴⁸ J. R. MAGDALENA NOM DE DÉU: «Els jueus valencians en l'Edat Mitjana», *Lluís de Santàngel. Un nou home, un nou món*. València, 1992, p. 186.

⁴⁹ A.C.A. C, reg. 40, fol. 16 v-17 r. J. REGNE, *History of the Jews*, núm. 687, p. 124.

⁵⁰ A.R.V. *Batlia*, 1156, fol. 459 v. 1-6-1479.

⁵¹ F. GARCIA-OLIVER: «Observant famílies», en aquest mateix dossier. El contracte és del 26-10-1388.

⁵² A.R.V. *Batlia*, 1155, fol. 150 r.

batlia es van ventilar les diferències el 1475 entre Astruc Rodric, de Sagunt, i tres moros d'Aín, als quals reclamava 16 lliures, d'aquelles 20 per les quals els va vendre una quantitat de seda, depositada en poder de l'alcaldí general, Mahomat de Bellvís. Els mudèjars al·legaven haver satisfet el deute, però tot i això hagueren de pagar-lo.⁵³

D'altres vegades els deutes eren de jueu a moro, com els 50 sous que Gento Càrser, de Sagunt, endeutava a Abdal·là Serra, de la Vall d'Uixó, per un barnús que li va comprar. La sentència del batle general va obligar el jueu a tornar la peça a Abdal·là, que, al seu torn, li reemborsava la quantitat ja percebuda, més l'interès d'any i mig, com era habitual fer a la Vall amb altres jueus.⁵⁴

Hi ha més exemples sobre aquestes divergències entre jueus i mudèjars per la casuística més diversa, que, en definitiva, no són sinó el reflex d'una convivència habitual, quotidiana, basada en l'intercanvi mercantil i de serveis per ambdues parts, i que mai no es va traduir en violències mútues.

De tots aquests exemples que hem anat espigolant de la documentació, sense afany d'exhaustivitat, es dedueixen unes relacions entre jueus i cristians molt més fluïdes i intenses que no hagueren desitjat els legisladors, tot i que la necessitat que el cristià tenia del jueu per les més diverses raons —des de les religioses a les econòmiques—, va fer que l'equilibri i la tolerància prevaleren sobre el fanatisme i la violència. Malauradament per als jueus —i també per a la resta dels valencians— van acabar triomfant aquests últims i el que B. Benassar va qualificar com a «*pedagogia de la por*»⁵⁵ contra jueus i conversos, fins a la «solució final» de 1492. En el fons, quan escric sobre els jueus sempre em queda el dubte de saber què pensaven realment, en la intimitat dels seus esperits, els protagonistes d'aquesta història, jueus i cristians, l'un de l'altre. Van conviure o simplement van coexistir i es van tolerar?

⁵³ A.R.V. *Batlia*, 1296, fol. 125 r-v.

⁵⁴ A.R.V. *Batlia*, 1152, fol. 1626 r.

⁵⁵ B. BENASSAR: «Modelos de mentalidad inquisitorial: métodos de su «pedagogía del miedo»», *Inquisición española y mentalidad inquisitorial*, ed. Ángel Alcalá. Barcelona, Ariel, 1984, ps. 174-183.